

ШАЙЫРДЫҢ ДИНИЙ—АҒАРТЫҰШЫЛЫҚ КӨЗ—ҚАРАСЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА

Абайдың өмірінде бүгінгі оның діни-ағартушылық көз-қараслары хақында гәп болмай, оның діни әдебиетке қосқан үлесі бағалайтын келді. Біз оны тек орыс мәдениетінің түсіні білген. Еуропа мәдениетінің, әдебиетінің қазақ даласына ең жайдырышы, ағартушы деп келді. Шынында да солай еді. Бұл тарауда Абайдың алауығын орыс айрықша.

Ендігі ғәлімнің — Абайдың діни-ағартушылық көз-қараслары хақында болмақшы.

Жас Абай өз ауылында арабша хат танығаннан кейін, он жасында Семей қаласындағы Ахмет Рәйханов медресесінде 3 жыл оқып, білімін тереңдетті. Оқығанда инталы жас Абай діни сабақтар менен бірге өз бетінше араб, парсы тілдерін үйренеді. Оның терең білімі алып, өз заманының озық ойлы азаматы болуына әкесі Құнанбай хажы көп мүмкіншілік іселеді. Құнанбайдың қазақ бай-болыстарының ішінде ең бірінші болып Меккеге барып хажы болғандығын, ауылына келіп мешит салдырғандығын айтпай кетіуге болмайды. Демек, Құнанбайдың жасарға діни-ағартушылық тарауда мийнет іселегені айтпаса да түсініксіз. Әлбетте, Құнанбай хажының бұл істерін жас Абайға керісінше тәсір етпесе керек.

Ғақыт көруші алға қарай жылжыған сайын тарих сахнасындағы әдебиет тулғалар айрықша көзге түсіп, дараланып, олардың кейінгі әуладларға қалдырған мол мийрасларын жаңара береді. Қазақ әдебиетінің орын алған сол әдебиет тулғаның

бірі — XIX ғасырдың екінші ярмында қазақ даласында аты ұзаққа кеткен ұллы философ-шайыр Абай Құнанбай ұлы еді. Абайдың өзінде кәлім әдебиет мийраслары ұсы ұақытқа іскем көплеген ілімпазлар тәрепінеп ізертленіп, шайыр мийрасы күтә терең үйренілді. Терең ойлы, философ, композитор Абай әдалатсыздыққа қарсы тұрды, өзінің халқының ғәлімін ойлады, жасларды өнер-білімге жетеледі. Адамгершілікке баслады, жалатайлар менен жалқауларға ош болды. Ол өзінің гуманисттік идеясы тәрепінеп жасарға кандай тәрбиә беріу керек деген сауалға жууап ізледі. Әлбетте, ол бұл тарауда жаслар өмірінде діни-исламдық тәрбиәнің алауығын орнын айрықша түсіне білді. Ол тек орыс мәдениетінің қазақ даласына сиңіріуіні хәм рауақландырыушы ғана болды десек қәлетесеміз. Ол Шығыс пенен Батысты жақыналастырған әжайып тулға болды.

Жас ғақыттан бастап-ақ Шығыс әдебиетінің қарының шығармаларын оқып қанатын қатайтқан шайырдың діни-исламдық бағдарда ой-пикир жүритіуі мүмкін емес еді. Мәселен, Абайдың пикир ғақытында көп оқыған тәжік, парсының ұллы шайыры, бәрхә ғәззел (лирика) жазатуғын Хожә Хафиз, XV-ғасырда өмір сүрген шайыр, «Диван Сайхали» деген тарихий жыр жазған Сайхали, тәжік, парсы елінің ұллы шайыры Саади, парсы-түрік тілдерінде шығармалар жазған әзербайжан шайыры Физули, тәжік-парсы елінің ұллы шайыры Фирдауси, өзбек әдебиетінің классиги Әлишер Науайының динге қарсы болмағаны белгилі. Абайдың өз шығармаларын-

да Дауыт пайғамбардың баласы Сулайманды, Аббасидлер династиясынан шығып, 786-809 жылыра Бағдатта халифалық еткен, дин менен ілім, өнер ғаيراتкерлеріне ғамқорлық еткен Харунар Рашидти атап өтіуін де тийкарлы ойға жетелейді.

Абайдың қосықлары болсын, қара сөзлері болсын, оқып отырып ой ийрімдеріне түсіп кетесен. Атамзатың ұллы тулғасы Мұхаммед Пайғамбардың хадислері ядыға түседі, ямаса суфилық әдебиетті рауақландырыушы Хожә Ахмет Яссауий ҳикметлеуі ойға опалады. Бүтін әлбетте, биз Абайдың қудиретлілігі деп таныуымыз шәрт.

Абайдың қосықлары да, қара сөзлері де адамды адамгершілікке, қадаллыққа, иймәңділікке, қадал мийнет іселеуге, білімді болуға тәрбиәлейді.

...Өсек, өтирик, мақтан-шақ, Ериншек, бийнар мал шашпақ — Бес душпаның билсеңіз...

деп жырласа Абай ойының Мұхаммед Пайғамбардың хадислеріне жақынасқаптығын сеземіз. Хадисте былай делінеді: «Адамның хәр бир отирик сөзі оған күнә болып жазылады... Шынықтан әлетел-зыян көрсенділер де қадал сөйткенілер. Сонда ғана ғақтыңыз хош болады. Пайда көріп тұрсаңызлар да өтирик гәптен сақламыңызлар... Қай ғақта динге ісеніңіңіңер арасында отирик-өсек көбейіп кетсе, ағаштан қылыш кесіп ал...» Мұхаммед Пайғамбар илім-білімді қаты жүрметлеген. Хадисте: «Білім —

қудшылық еткеннен жақсы...» деп жазыларан. Ал Абай:

Дүнья... да өзі, мал да өзі. Илімге кеуіл бөлсеңіз, — деп жырласа, 32-ші қара сөзінде былай дейді: «Білім — илім үйренбөкке талап қылыушыларға дәлеп биілу керек. Дәлеп білім-илім табылса, анадай ямаса мынадай іске қосар едім деп, дүньяның бир қызықты нәрсесін керек болар еді деп ізілемей керек...»

Ұллы Абай: «Қосық — сөздің патшасы, сөз — сересі, ямаса: «Туғанда дүнья есігін ашады қосық, қосық пенен жер қонына кірер деген...» деп философиялық жақтан терең ойға үңілсе, Мұхаммед Пайғамбар: «Сөзде — сыйқыр, қосықта — даналық бар» деп бир-ақ кесіп айтады. Ұллы адамлар бірінші ойын биі ұсылай жақыналастырады.

Абай өміріндегі үлкен ғағы — биласы Әбдірахманның өлімі. «Абайдың Әбдірахманға Кәкітай атынан жазған хаты» деген қосығында:

Зар жылып тілеймен, Рахметі Алланың, Етжиреп жылдайман, Кеуілің аш беңіңнің, Сыйхатың қалқам, Бөре гөр я рахым...

деп ақ урады. Бұл Абайдың болжағынан көп үміт күтетугін Әбдірахманға деген меҳир-мұхаббаты десек, «я рахым, я қудай, менің тілегімді бере көр» деп қудайға жалбарынады.

«Құлай суға май пітлес қой өткенге» деген қосығында Абай: Күни-түни ойымда бир-ақ тәңіри,

Өзіне қумар қылған оның хәміри. Халиққа мақлуқ ақлы жетпейді, Ой менен билген нәрсенің хәммесі дәхри...

Кеуілге хеш шүбхалы ой алмайман, Сонда да оны ойламай қоя алмайман. Ақыдың жетпегені әрман емес, Қумарсыз құр жүріуге тол алмайман...

— дейді. Ұллы данышпан «күни-түни бир тәңіриң — бир алланың ойламан» деп оның ашық айтады.

Абайдың «Өтсе өлер тәбиғат, адам өлмес», «Әбдірахман өткенде» деген қосықтарынан-ақ динге деген көз-қарасы анық біліуге болады.

Хажыны алған бұл өлім, Сабыр қылақ керек-ті... — деп Меккеге барып хажы болып келген Құнанбайды да алды бұл өлім деп өзіне өзі басыу айтып, тоқтатады. Мұхаммед Пайғамбар: «Сөзде — сыйқыр, қосықта — даналық бар» деген. Абай ұсы даналық сөзді ядында бек-нем сақтап: «Мен жәзбайман қосықты ермек ұшы...» — дейді.

Абай Мұхаммед Пайғамбардың: «Қосықта — даналық бар» деген сөзінен ұсылай жуу мақ шығарады. Шайыр «Қосық — сөздің патшасы, сөз — сересі» деген қосығында жоғарыдағы Мұхаммед Пайғамбардың сөзіне былай деп жақыналаса түседі:

Қосық — сөздің патшасы, сөз — сересі, Қыйынынан қыйыстырар ер данасы, Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиініп,

Теп-тегіс жұмыр келсин айналасы.

Дәлеп аят, хадис — сөздің басы, Қосарлы бәйітсымал келді арасы, Қыйсыны менен қызықты болмаса сөз, Неге айтсын пайғамбар менен оны атласы...

Абай бұл ойы менен өзінің діни-ағартушылық пикирін поэзия менен шебер бере алған.

Оның көп қосықтарының арасында арабша, парсыша сөздерді қолданыуы оның сол тілдерді жақсы білгендігін дәлилесе, суфилық әдебиетінің тийкарын салған хәм оны рауақландырған, діни-мистикалық ойларды таратқан жырау-шайырларды оқымағы мүмкін емес. Ұақыма, Абайдың діни-ағартушылық тарауда да көп мийнет іселегені өзінің шығармалары да дәлдеп түр.

Ұақыма дүнья жүзіне белгиті философ-шайыр, қазақ әдебиетінің классиги Абай Құнанбай ұлы шығармаларындағы діни-ағартушылық көз-қарасларды өле де тәрепінерк ізерттеп, Абайтың иліміне жаңа пикирлер қосып, сол дәуірде шайырдың: «Мен бир жұмбақ адамман оны да ойла» деп өзін әйткендай, оның біз ұшын жұмбақ болып келген шығармаларының қыры менен сырын ашып, әйәлларға ұсыныу — бизнің ұазыйпамыз.

Менлибай ӘБИЛ ұлы, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлөкетлік университетінің дәліргі қарақалпақ әдебиеті хәм теориясы кафедрасының оқытушысы.